

Edicija
KULTURA * UMETNOST * MEDIJI
Knjiga br. 30

Urednica edicije
dr Ljiljana Rogač Mijatović

Recenzenti
dr Vesna Čopič,
Fakultet društvenih nauka, Univerzitet u Ljubljani
dr Nermina Mujagić,
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
dr Branimir Stojković,
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Izdavanje ove knjige finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i
tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Knjiga je nastala kao deo rezultata rada na projektu br. 178012, *Identitet
i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija*, Fakulteta
dramskih umetnosti u Beogradu. Značajna podrška istraživanju populizma
dobijena je i kroz projekat COST Action IS 1308: *Populist Political
Communication in Europe* u kome su učestvovali istraživači Fakulteta
dramskih umetnosti i Fakulteta političkih nauka.

MEDIJI, KULTURA I UMETNOST U DOBA POPULIZMA

urednice

MIRJANA NIKOLIĆ I
MILENA DRAGIĆEVIĆ ŠEŠIĆ

Institut za pozorište, film, radio i televiziju
Fakultet dramskih umetnosti, Beograd

CLIO

2018

Zoran Lutovac

*Populizam i demokratija – elementi populizma u javnom mnjenju Srbije**

Uvod

Populizam je opšta pojava koja se javlja u autoritarnim društvima, razvijenim demokratijama kao i u društvima u tranziciji. U savremenoj literaturi populizam se razmatra kao politički stil, način javnog komuniciranja, kao politički diskurs i sve češće kao slabo utemeljena ideologija. Eklektički spoj elemenata različitih ideologija se u populizmu artikuliše kroz njegova glavna obeležja koja su konstanta bez obzira na to o kakvoj je simbiozi elemenata različitih ideologija reč. Ta glavna obeležja su: pozivanje na narodnu volju, u prvom redu, a potom i antagonistički odnos prema elitama i „opasnim drugim“ koji ugrožavaju državu i(li) naciju. I u konsolidovanim i u nekonsolidovanim demokratijama, a naročito u porecima koji su tek na tragu razvijenih demokratija, populizam može biti prisutan kao slabo utemeljena ideologija, kvaziideologija ili samo tehnika, odnosno stil vladanja bez ideološkog utemeljenja. Društveni i politički kontekst zapravo postavlja margine i suštinski određuje prirodu populizma i njegove domete, pa time i posledice.

* Rad je nastao na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“ Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (III 47010).

Uzroci pojave populizma u konsolidovanim demokratijama su raznovrsni: od onih koji proističu iz same strukture i načina funkcionisanja razvijenih demokratskih poredaka, preko konkretnih (kontekstualnih) koji se javljaju u vreme političkih i(li) ekonomskih kriza. Supstancijalno važan sastojak populizma kao relevantne, naročito kao dominantne pojave, jeste javljanje „harizmatičnog“ lidera i medija masovne komunikacije koji mu daju podršku. U nekonsolidovanim (neliberalnim) demokratijama tlo za pojavu populizma je još plodnije, jer ne postoji tradicija demokratske političke kulture, državne i društvene institucije su nerazvijene, vladavina prava je tek zadati cilj, a autoritarna politička svest je povoljna za pojavu vođe mesijanskog tipa koji uz podršku medija rekonceptualizuje demokratske političke postulate ili sprečava da se oni etabliraju. Populisti kao glavni politički akteri su skloni da izbegavaju ili ukidaju ograničenja uspostavljena u demokratskom procesu, ograničenja kojima se štite opšti interesi i temeljna prava i slobode.

Esencijalni (radikalni) i instrumentalni (mejnstrim) populizam

Populizam se zbog svoje eklektičke ili „kameleonske“ prirode (Taggart, 2004: 275) i raznih pojavnih oblika različito interpretira i definiše: nekad se poistovećuje sa populističkim pokretom (Carnovan, 1999: 3; Tella, 1995: 985), nekada je oblik političke mobilizacije (Jansen, 2011: 75), ili pak samo politički diskurs ili politički stil (Taguieff, 1995; Tarchi, 2002). Za potrebe ovog rada koristiće se shvatanje populizma kao slabo utemeljene ideologije. Pojam „thin-centered ideology“ najpre je upotrebio Freedman 1996. godine označavajući njime neutemeljenu ideologiju koja postaje potpuna tek u kombinaciji s nekim pravim i utemeljenim političkim ideologijama poput konzervatizma, liberalizma, socijalizma ili nacionalizma.

Za nijansirano razumevanje fenomena populizma u teorijskim radovima razlikuju se populizam u užem smislu (radikalni ili esencijalni) i populizam u širem smislu (*mejnstrim ili instrumentalni*). Radikalni populizam je „narodna“ antielitistička i antisistemska

thin-centered ideologija koja deli društvo na „nas“ (pravedan narod) i „njih“ (protivnike, neprijatelje naroda), teži da zaobilazi ustaljene demokratske procese i na taj način slabi političke institucije. Dakle, radikalni populistu dovode u pitanje model predstavničke demokratije i demokratske institucije, a neretko ga čak i odbacuju. Umesto pluralističkog političkog modela koji odlikuje liberalne demokratije i nekonsolidovane demokratije koje su na putu transformacije ka liberalnim demokratijama, radikalni populistu nastoje da stvore crno-belu sliku politike i društva, predstavu u kojoj su oni pravi zastupnici naroda naspram otuđene političke elite koja uz pomoć takođe otuđenih demokratskih institucija sopstvene interese predstavlja kao interese naroda.

U kategoriju nepoželjnih drugih („onih koje isključujemo“), to jest „neprijatelja naroda“ desni esencijalni (radikalni) populistu osim političkih elita, ideoloških protivnika, „svrstavaju“ i strance, imigrante ili nacionalne manjine. Empirijska istraživanja (Mudde, 2007; Flecker et. al., 2004; Norris, 2005) pokazala su da osobe sklone desnom radikalnom populizmu, osim antielitističkih stavova koji čine srž svakog populizma, imaju i tendenciju ka autoritarnim stavovima, ksenofobiji i nacionalizmu. Dakle, oni slabo utemeljenu populističku ideologiju simbiotski vezuju za neke elemente ekstremno desnog političkog diskursa nudeći se kao autentični zastupnici nacionalnog interesa i tumači narodne volje.

Desni esencijalni (radikalni) populizam nije pojava koja se isključivo vezuje za siromašniji sloj populacije, kako se to često u javnom diskursu predstavlja. Značajan deo građana sklonih desnim populističkim strankama čine, na primer, oni koji ne žele da izgube stečene socio-ekonomske pozicije, ma kakve one bile, strahujući da bi mogle biti izgubljene, na primer, zbog priliva imigranata (Mudde, 2007). Desne radikalne populističke stranke jačaju kada uspevaju da mobilišu glasače na osnovu iniciranih strahova i neretko su sklone da u svoj program ili retoriku uz radikalno desne političke stavove iznose i levičarske stavove u socio-ekonomskoj dimenziji (poput protivljenja merama štednje i predlaganja nekih elemenata jake socijalne države) kako bi pridobili veći broj glasača (Lefkofridi, et. al., 2014). Desni radikalni populistu svoje delovanje temelje na proizvodnji i isključivanju „nepoželjnih drugih“, s jedne strane

i na zatvaranju u nacionalne okvire, s druge. Na takvim temeljima otvara se prostor autoritarnosti a pluralizam se prigušuje posredno ili neposredno.

Na meti radikalnih populista je politička elita, ali i neke institucije liberalne demokratije. Njihovo pogonsko gorivo je kritika sprovođenja demokratije u praksi, kroz prizmu „prave demokratije“, demokratije kakvom je oni vide (Meny i Surel, 2002: 8).

Esencijalni (radikalni) populistu polarizuju društvo, diskvalifikuju političke protivnike na razne načine, generišu strahove od stranaca i podstiču netrpeljivost prema „domaćim izdajnicima“, predstavljajući se kao glas naroda koji bi „uklonio“ sve koji stoje na putu narodnog prosperiteta. Oni su istovremeno opasnost za političku zajednicu i društvo, ali i otrežnjujuća opomena svima koji stečene liberalno-demokratske vrednosti vide kao prirodno stanje i nepromenjivu datost.

Instrumentalni (mejnstrim) populizam bi se mogao definisati prevashodno kao način političke komunikacije neradikalnih političkih aktera koji populizam koriste za pridobijanje što šire podrške na izborima. Oni mogu da koriste stil koji sadrži neke elemente svojstvene radikalnom populizmu, ali akteri koji ga koriste zadržavaju pluralističko viđenje političkog sistema ne dovodeći u pitanje ključne institucije liberalne demokratije i ne antagonizuju radikalno društvo na „nas“, narod i „njih“, političku elitu i ostale „opasne (neželjene) druge“. Ipak, moguće je da, iako formalno ne dovode u pitanje ključne institucije, svojim delovanjem obezvređuju značaj i uticaj tih institucija, a instrumentalizujući za sopstvene potrebe opasnost od „neželjenih ili opasnih drugih“ mogu stvarati antagonizme u društvu.

Demagogija koju koriste ne čini ih radikalnim populistima, ali ih uspeh demagogije može ohrabriti da pređu zamišljenu crtu između instrumentalnog i esencijalnog populizma. Podrška medija, posebno tabloida, ali i tabloidiranih takozvanih ozbiljnih medija u tome može odigrati krucijalnu ulogu. Uspešni instrumentalni populistu obilno koriste medije za samopromociju i politiku svode na marketinške tehnike (Canovan, 1999). Time kvazipolitika potiskuje stvarnu politiku, koja postaje nezanimljiva u konkurenciji

sa senzacionalizmom. Saradnja mejnstrim populista i tabloidnih i tabloiziranih medija preko marketinških posrednika postaje čvrst temelj za dominaciju na političkoj sceni. Tako, iako se pluralizam i institucije ne dovode u pitanje, stvarno ostaju u dubokoj senci populističkog načina komunikacije. Kompromis je u političkoj komunikaciji prezren, a „narodna volja“ provučena kroz filter populističkog tumačenja predstavlja realnu pretnju za pretvaranje instrumentalnog populizma u esencijalni.

I esencijalni i instrumentalni populisti neretko se pokušavaju predstaviti kao akteri koji su izvan političke arene – kao nepolitičari, odnosno kao oni koji politiku žele da učine drukčijom pokazujući da nisu kao političari, ali da su primorani da se bave politikom zbog opšteg dobra o kojem etablirani političari ne vode računa.

Uloga populističkog vođe u delovanju populističkih stranaka i pokreta, bilo da su u pitanju esencijalni ili instrumentalni populisti, izuzetno je velika (Canovan, 1999; Panizza, 2005; Albertazzi – McDonnell, 2008; Šalaj, 2012). Populistički vođa sklon je mesijanstvu i svoje kampanje i celokupni imidž gradi na ulozi „spasitelja naroda“ (Arditi, 2005), na direktnoj komunikaciji s narodom, organskoj vezi s narodom i odbojnosti prema političkoj eliti, iako neretko i sami pripadaju toj eliti sve do „momenta prosvetljenja“, pa čak i posle toga. U tome veliku ulogu igraju mediji koji su podrška populističkom vođi u konstruktivnoj kritici, ali i u demagogiji koju pretvaraju u političku dobit. Pri tome, medijima populisti mogu biti objektivno zanimljivi jer svojom retorikom same medije čine privlačnijim široj publici. Iz te simbioze i vođa i mediji izvlače korist.

Vrednosno neutralan pristup populizmu

U ovom radu, uz populizam kao slabo utemeljenu ideologiju, imaćemo u vidu i tipski razlučen populizam na esencijalni (radikalni) i instrumentalni (mejnstrim) populizam, kao i to da je u praksi fenomen populizma iznijansiran i obeležen brojnim posebnostima, ali i da postoji neprekinuta nit između ovih ideal-tipskih modela.

Prostor između liberalnih demokrata i esencijalnih populista je u političkom smislu veoma širok i u njemu se smeštaju različiti elementi ili vidovi populističkog stila, delovanja ili slabo utemeljene ideologije. Ovako posmatran populizam je ne samo politički diskurs ili stil, nego i jedna vrsta ideološke mape koja građanima olakšava snalaženje u političkom prostoru, i kao takav će prvenstveno biti razmatran. Polazeći od definicija populizma holandskog politikologa Mudea (2007) i sve većeg broja autora koji populizam vide kao nešto više od načina političke komunikacije, političkog stila, pokreta ili političke mobilizacije (Meny and Surel, 2002; Albertazzi –McDonell, 2008; Mouffe, 2013) populizam se može označiti kao slabo utemeljena ideologija koja u središtu svog učenja ima ideju da bi politika trebalo da bude odraz volje naroda, politika koja čistom i moralnom narodu suprotstavlja korumpiranu elitu i opasne (neželjene) „druge“, „druge“ koji svojim delovanjem ugrožavaju ili narušavaju prava i vrednosti naroda.

Ova definicija je vrednosno neutralna u poređenju sa onima koje populizam vide isključivo kao defekt demokratije, kao npr. Jan Verner Miler (Jan Werner Müller) koji tvrdi da je populistički shvaćena politika (demokratija) oblik antipluralizma, što mu je odlika gde god se pojavljuje (Müller, 2017). Prema ovom shvatanju, populizam sebe čini negativnim jer je antipluralistički orijentisan, a posledice njegovog dejstva su negativne po društvo. Međutim, u načelu, populizam može imati i pozitivne efekte ukoliko je inspiracija za korekciju negativnih pojava, poput suprotstavljanja težnjama političkih i privrednih elita da uzurpiraju institucije i mehanizme predstavničke demokratije.

Dakle, populizam može, s jedne strane, ozbiljno ugrožavati demokratski proces i uticati nepovoljno na zaštitu ljudskih prava, ali, s druge strane, načelno posmatrajući, može otvarati opcije za oporavak demokratije. Drugim rečima, populizam bi trebalo sagledati u kontekstu, ne gledajući ga isključivo ili *a priori* kao ozbiljnu pretnju demokratiji, nego i kao ozbiljno upozorenje na poremećaje u demokratskim procesima ili kao simptom krize demokratije. Naime, populizam može da upozorava na mane i slabosti demokratskih poredaka i na poremećene odnose između građana i njihovih političkih predstavnika.

Populistički akteri svojom radikalizacijom i pojednostavljenjem politike mogu narušavati tradicionalne demokratske standarde i vrednosti, ali mogu i pokrenuti procese ka smanjivanju socijalnih nejednakosti i motivisati veći broj građana da se uključe u političke procese. Populizam može da učini vidljivijim zalaganje za uključivanje pojedinih grupa građana u politički život, građana isključenih iz političkih procesa, može mobilisati društvo da otkloni postojeće defekte i doprinese demokratizaciji političke zajednice. Takođe, načelno posmatrajući, po ciljevima koje postavlja populizam može biti manje ili više reakcionaran ili progresivan (može da se zalaže za socijalnu pravdu i pravedniju redistribuciju bogatstva) kao i više ili manje demokratski (da uključuje u proces odlučivanja one koji su ne svojom voljom isključeni) ili nedemokratski (da se zalaže za isključivanje pojedinih grupa u društvu iz procesa donošenja važnih odluka) prema metodu i načinu delovanja.

Simbiotska priroda populizma kao slabo utemeljene ideologije

Može se reći da je simbioza pojam koji je po svom smislu i suštini neraskidivo vezan za fenomen populizma: na jednoj strani, zbog svoje „kameleonske“ prirode osnovni elementi slabo utemeljene populističke ideologije vezuju se simbiotski za pojedine elemente pravih ideologija, na drugoj strani vođa kao nezaobilazni sproveditelj (ili tvorac) populističke ideje i programa u simbiozi je sa medijima preko kojih dopire do svojih sledbenika. Otuda se populizam može uslovno nazvati i simbiotskim fenomenom.

S obzirom na to da, osim konceptijskog jezgra narod-elita-opasni drugi, ostali sadržaji i vrednosti bivaju ispunjeni različitim sadržajima koji zavise od političkih i socijalnih okolnosti. Populizam se često eklektički spaja sa elementima drugih ideologija. Tako, na primer, suprotstavljanje elitama, kao bitan elemenat populizma, može se ispoljavati na različite načine: ako su elite liberalne, populistički nastupaju sa pozicija desne orijentacije, a ako su elite konzervativne, populizam nastupa sa levog političkog spektra. I

odnos prema neželjenim, „opasnim drugim“, može biti reakcionaran ili progresivan, „levi“ ili „desni“. Istorijsko iskustvo nam govori da populizam može biti i temelj nacionalnog pokreta heterogene organizacione strukture, ali i povezan sa jednom ili više političkih stranaka, te sa sindikatima; može biti urbani ili dominantno ruralni fenomen.

Posebni oblici populizma su se, zbog specifičnih istorijskih i socio-ekonomskih okolnosti, razvili u Latinskoj Americi. Tamošnji vlastodršci često koriste populistički diskurs, stil ili metode vladavine, bez čvrstog ideološkog utemeljenja ili se ideološki utemeljuju kroz eklektičko preuzimanje često suprotstavljenih elemenata levih i desnih ideologija. Kao najpoznatiji primer se navodi *peronizam* u Argentini, koji je menjao ključne elemente slabo utemeljene populističke ideologije u zavisnosti od potrebe istorijskog trenutka (Stanišić, 2014: 31–55). Činjenica da jedan populistički pokret kao što je *peronizam*, može menjati suštinske elemente svog sadržaja, govori u prilog tezi da populizam predstavlja slabo utemeljenu ideologiju. To se vidi na primeru ekonomskog nacionalizma i suprotstavljanja elitama i „opasnim drugima“ gde su u okviru *peronizma* kao opšteg populističkog pokreta u prvi plan isticane različite ideologije, koje su dobijale ime po dominantnim liderima (*klasični peronizam*, *menemizam* i *kirhnerizam* vidovi su opšteg populističkog pokreta). Naime, od osnivanja, peronistička stranka je nekoliko puta menjala ideološki oslonac koji je zavisio od ekonomsko-političke situacije u zemlji i odnosa snaga među frakcijama, tako da je u zavisnosti od toga harizmatični vođa koji je preuzimao kormilo stranke po sopstvenom nahođenju menjao i ključne elemente slabo utemeljene populističke ideologije (Stanišić, 2014: 31–55).

Idealizacija naroda i domovine (države)

Osim elitizma, i pluralizam je stran populizmu. Središnja ideja populizma je da postoji čist, pošten narod i korumpirana elita, čime se zanemaruju klase, posebni interesi i individualne potrebe. Pol Tagart populističko shvatanje naroda povezuje sa konceptom

heartland, pod kojim podrazumeva idealizovanu zajednicu po meri populista. Ta zajednica često nije ideal kojem se teži, nego idealizovana zajednica koja je postojala dok je nisu iskvarile političke i poslovne elite (Taggart, 2002; 2004). Margaret Kanovan u toj središnjoj ideji suverenosti naroda vidi naglašavanje demokratije kao direktnog izraza političke volje većine, nasuprot politici umeća pregovaranja, dogovora i kompromisa (Canovan, 2002). Iz toga se kao zaključak izvlači to da populisti sami sebe vide i predstavljaju kao jedine prave demokrate.

Esencijalni populisti smatraju da narod ima (ili treba da ima) jedinstvenu i jasnu volju, koja ne ostavlja mesta za različitosti, a koju jedino oni predstavljaju na pravi način. Političkim protivnicima se negira legitimnost da i oni autentično predstavljaju narodnu volju. Za esencijalne populiste, politika nije usaglašavanje različitih interesa kroz političke institucije i procedure, nego je „borba između dobra i zla“, u kojoj je kompromis nepoželjan. Populističkim konceptom vladavine naroda kritikuju se institucije predstavničke demokratije u kojima se stvara plodno tlo za korupciju i otuđivanje od narodne volje. Etablirane političke stranke su posebno na udaru populista koji ih smatraju izvorom veštačkih podela u narodu, generatorom korupcije i uzurpatorima javnog interesa.

U populizmu je sve mnogo jednostavnije nego u životu i etabliiranoj politici. Iako u načelu ne mora imati isključivo negativnu konotaciju, populizam je u praksi najčešće, pre ili kasnije, ispoljavao negativne osobine koje su doprinele tome da mu se u svakodnevnom govoru pripisuje razmetljiv stil, demagogija, nerealna obećanja, neprincipijelno dodvoravanje narodu (Lutovac, 2017a: 50). Poput kiča u umetnosti, populizam je bez originalnosti, nametljiv, jeftin, šaren i svetlucav, dostupan svima. Populistička ideologija, slabo utemeljena, ali često medijski predstavljena kao grandiozna politička tvorevina, najčešće je mehur od sapunice lišen trajnih vrednosti.

Privlačnost populizma zasniva se na pozivanju za neposredno sprovođenje volje naroda, na jednostavnom narodnom govoru, na ujedinjenju naroda ili na homogenizaciji oko nekih važnih tema. Dakle, vrlo je slična ideji demokratije, samo se pojednostavljeno tumači i svodi na volju većine, stavljajući po strani suštinski važno

uvažavanje manjine. Umesto pluralizma u prvi plan stavlja potrebu narodnog ujedinjenja, direktnu komunikaciju umesto poštovanja „komplikovanih“ procedura (Canovan, 2002: 26).

Elementi populizma u javnom mnjenju Srbije

Istraživanje „Građani Srbije i populizam“ Centra za politiko-loška istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka u Beogradu, sprovedeno od 15. juna do 16. jula 2017. godine, prvo je sistematsko empirijsko istraživanje o raširenosti populističkih stavova među građanima Srbije (Lutovac, 2017b).¹ Cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi koliko su rašireni populistički stavovi i populistički potencijali u javnom mnjenju Srbije pomoću stavova o političkoj eliti i narodu, demokratiji i njenim institucijama, vođi i percepciji „opasnih drugih“. Uz pomoć tih stavova pokušalo se utvrditi u kojoj meri građani Srbije prihvataju ili podržavaju elemente populističke ideologije. Pored toga, istraživane su i ocene ekonomske i političke situacije u Srbiji, partijska identifikacija građana, njihov odnos prema nekim društvenim vrednostima, elementima kolektivnog identiteta i prema medijima – kako bi se utvrdio odnos građana prema socijalno-ekonomskim i političkim okolnostima koje utvrđuju okvir za pojavu i razvoj populizma.

Shvatanje politike

Istraživanje pokazuje da je čak 57% građana Srbije nezainteresovano za politiku, da 58% malo ili nimalo pažnje poklanja političkim informacijama, dok 44% smatra da razume najvažnije političke probleme u Srbiji. Ta povučena većina građana, nezainteresovana za politiku i opterećena egzistencijalnim problemima,

1 Istraživanje je sprovedeno anketnim ispitivanjem punoletnog stanovništva na reprezentativnom uzorku od 1.500 ispitanika tokom juna i jula 2017. godine, razgovorom „licem u lice“.

umnogome smanjuje prostor za delovanje etabliranih političkih stranaka i potencijalna je socijalna baza za populiste raznih boja i političkih opredeljenja. U prilog povoljnom socijalnom ambijentu za opstanak i razvoj populizma idu i sledeći istraživački nalazi: relativna većina građana (43%) politiku vidi kao „borbu dobra i zla“ (41% nije opredeljeno u vezi sa ovim pitanjem, dok se 16% sa ovakvim viđenjem ne slaže); skoro polovina (48%) smatra da je kompromis u politici zapravo izdaja sopstvenih principa (39% je neopredeljeno, a ne slaže se 13%), dok 39% smatra da volja većine treba uvek da prevagne, čak i nad pravima manjinskih grupa (34% se ne slaže, a 27% je neopredeljeno).

Ovakvo razumevanje politike i (ne)zainteresovanost za nju utiče na stvaranje socijalnog ambijenta koji mnogo više pogoduje razvoju populističke konstrukcije društva, nego izgrađivanju demokratske pluralne političke zajednice, zajednice u kojoj se poštuje volja većine, ali i uvažava status manjine i njeno mišljenje.

Odnos građana prema narodu i političkoj eliti

Istraživanje odnosa građana prema narodu i političkoj eliti pokazalo je da u tom segmentu postoji veliki kapacitet da se populizam ostvaruje, neguje pa i dalje razvija. Većina građana vidi narod kao glavni politički subjekt i više vrednuje njegovu homogenost nego pluralizam: 52% ispitanika smatra da narod, a ne političari, treba da donosi najvažnije političke odluke; 56% misli da manjinske grupe treba da se prilagode običajima i tradiciji u Srbiji.

Iako je Srbija multietničko i multikulturno društvo, među građanima preovlađuje etno-centrično shvatanje naroda: 60% građana misli da je opstanak sopstvene nacije glavni cilj svakog pojedinca; pripadnike naroda ne opredeljuje državljanstvo niti mesto rođenja, nego prevashodno etničko poreklo; 82% smatra da je važno da pripadnik nacije poštuje etničke običaje, 76% da su mu preci pripadnici etničke zajednice, a 47% ispitanika misli da je važno da su rođeni u Srbiji. Dakle, ovi rezultati potvrđuju da među građanima i dalje preovlađuje tradicionalno shvatanje naroda kao zajednice „krvi tla“, a ne zajednice državljana (Lutovac, 2017b: 14–16).

Politička elita na građane Srbije ostavlja veoma negativan utisak i oni je vide prevashodno kao korumpiranu i otuđenu: 87% smatra da je među političarima raširena korupcija (svega 1% smatra da korupcija kod političara ne postoji); 75% smatra da većini političara nije stalo do naroda (10% ne misli tako); 70% da je većini političara stalo samo do bogatih i moćnih; a 65% građana smatra da se političarima ne može verovati (Lutovac, 2017b: 17–19).

Sledstveno takvom odnosu prema političkoj eliti, apsolutna većina građana smatra da bi narod, a ne političari, trebalo da donosi najvažnije političke odluke – što je tačka oslonca populizma kako kod političara populista tako i kod građana koji takvo razumevanje politike podržavaju. Na drugoj strani, relativna većina građana i pored izrazito negativnog odnosa prema političkoj eliti, ne smatra da je ona najveći problem u društvu, što je razumljivo s obzirom na teške socijalno-ekonomske prilike i državno-statusne probleme: 77% građana mnogo je zabrinuto zbog nezaposlenosti i otpuštanja s radnog mesta; 76% je zabrinuto zbog niskog životnog standarda i siromaštva; 67% je zabrinuto zbog odlaska mladih stručnjaka u inostranstvo, a 65% zbog kriminala i korupcije. Zabrinutost zbog političke situacije je manje izražena. Zbog Kosova mnogo brine 47% građana, zbog političke situacije u zemlji 38%, zbog odnosa Srbije sa susednim zemljama 29%, a zbog Sandžaka 24% (Ristić – Boturović, 2017: 78–88).

Odnos građana prema reprezentativnoj demokratiji

I odnos građana prema demokratiji ukazuje na socijalni ambijent povoljan za razvoj populizma. Većina građana načelno prihvata demokratiju kao najbolji oblik vladavine, ali negativno ocenjuje njeno funkcionisanje u Srbiji i ima ambivalentan odnos prema njenim potencijalima da reši društvene probleme: preko 60% ljudi je nezadovoljno funkcionisanjem demokratije u Srbiji, a apsolutna većina smatra da se u demokratiji, načelno, previše priča umesto da se efikasno sprovedu odluke (54%), što je potencijalno uporište autoritarnim tendencijama.

Iako se volja većine kao demokratsko načelo apsolutizuje u političkom diskursu vladajuće većine u Srbiji, stavovi građana po-

kazuju da to ne nailazi na opšte odobravanje. Može se reći da su građani pod jakim uticajem takvog stava, ali da značajan broj odbija da prihvati takvo shvatanje: 39% smatra da volja većine treba uvek da prevagne, čak i nad pravima manjinskih grupa, dok se 34% ne slaže s tim (Lutovac, 2017b: 28).

Kriza poverenja u demokratiju uopšte, institucije i demokratske procedure očigledno vuče korene iz *nepoverenja u političke partije*: svega 14% građana ima poverenje u političke partije, što je manji procenat čak i od broja članova političkih stranaka u Srbiji, koje ne samo da su nosioci političkih procesa, nego su uzurpatori političkog i društvenog života. Takvo stanje stvari otvara široki prostor za one koji političkim elitama suprotstavljaju „narod“, reprezentativnoj demokratiji neposredno sprovođenje „narodne volje“, institucijama vođu koji razume „narod“ (Lutovac, 2017b: 29).

Poverenje u državne institucije na nivou je ispod 50%, a posebno je zabrinjavajuće što u najvažniju instituciju reprezentativne demokratije (Narodnu skupštinu) i u stub vladavine prava (sudstvo) poverenje ima tek svaki treći građanin. Jedina državna institucija sa natpolovičnim poverenjem je vojska (61%). Poverenje u institucije građanskog društva: medije, NVO, sindikate je na veoma niskom nivou, što takođe ide u prilog populizmu, baš kao i činjenica da je među nedržavnim institucijama, izuzimajući škole i fakultete, institucija od najvećeg poverenja SPC (46%).

Ovakvi rezultati ispitivanja ukazuju na potrebu ozbiljnijeg rada na izgradnji vladavine prava i respektabilnih institucija. Odnos građana prema njima ukazuje na veliki prostor za populističko mobilisanje i delovanje. Na osnovu ovog istraživanja, dakle, može se zaključiti da u segmentima u kojima se merilo prisustvo ili potencijal za razvoj populizma – kako u odnosu građana prema narodu, političkoj eliti, tako i u nezadovoljstvu funkcionisanjem demokratije i u nepoverenju u institucije – postoji veliki kapacitet da se populizam ostvaruje, neguje, pa i dalje razvija (Lutovac, 2017b: 38).

Odnos građana prema vođi

Načelno gledajući, građani Srbije nisu skloni autoritarnim rešenjima, tj. ne daju otvoreno podršku autoritarnom vođi. Četvrtina smatra da bi autoritarna vladavina, sa jakim vođom, bila dobro rešenje za Srbiju, 27% građana misli da bi bolje bilo da vlada jak vođa umesto skupštine i partija (42% to ne misli, 31% nije opredeljeno), 27% da je imati jakog vođu na vlasti dobro za Srbiju, čak i kada taj lider ne poštuje pravila kako bi obavio posao (43% je protiv, a 30% je neopredeljeno).

Načelno gledajući, građani su relativno većinski (42%) protiv toga *da umesto skupštine i partija vlada jak vođa*, što je još jedan nalaz koji ukazuje na građanski potencijal da se odupre otvorenoj uzurpaciji vlasti od strane jakih i popularnih vođa. Međutim, visok procenat građana koji se eksplicitno ne određuju (jedna trećina) ukazuje na mogućnost ili da se oni priklone otporu autokratama kada oni drastično prelaze granice svojih ovlašćenja ili da se priklone autokratama onda kada vešto vladaju opravdanjima zbog prelaska granica ovlašćenja.

Relativna većina građana (43%) se ne slaže s tvrdnjom da je *imati jakog vođu na vlasti dobro za Srbiju, čak i kada taj lider ne poštuje pravila pri obavljanju posla* – s njom se slaže 27% ispitanika. U tom rezultatu se takođe može videti potencijal otporu samovolji jakog vođe koji bi, ohrabren podrškom, nameravao da se ne obazire na institucionalna ograničenja svoje vladavine.

Odnos građana prema „opasnim drugim“

Pored odnosa prema narodu, političkoj eliti, institucijama i reprezentativnoj demokratiji uopšte, odnos prema „opasnim drugima“ predstavlja još jedan segment istraživanja u kojem se meri prisustvo ili potencijal za razvoj populizma. Istraživanje javnog mnjenja je potvrdilo pretpostavku da postoji jaka korelacija između „opasnih drugih“ koje političke elite označe kao takve i negativnog vrednosnog odnosa građana prema njima (Lutovac–Marković, 2017: 98).

Kao „opasne druge“ građani percipiraju razne unutrašnje i spoljne aktere, koji ne pripadaju ni eliti ni narodu, a u značajnoj meri (veoma mnogo ili mnogo) ugrožavaju narod i(li) državu – neke države, pripadnike drugih naroda ili nacionalnih manjina. Pod uticajem medijske kampanje političke elite u „opasne druge“ ispitanici u velikoj meri ubrajaju i neke novinare: 44% građana misli da je vlast u pravu kada neke medije i novinare smatra plaćenicima i izdajnicima (24% se ne slaže).

Čak 71% građana smatra da Srbiju u značajnoj meri ugrožava NATO i 61% da je ugrožava Amerika (SAD). Njih 56% smatra da Srbiju ugrožavaju strane banke i kompanije, a 41% da je ugrožava EU, dok svega 11% ispitanika misli da je ugrožava Rusija. Među pripadnicima manjina „opasni drugi“ se u najvećoj meri vide među Albancima (61% ispitanika smatra da Srbiju značajno ugrožavaju Albanci), što je podatak koji nije iznenađujući s obzirom na dugotrajnu veoma izraženu etničku distancu koja se ispoljavala čak i u vreme „bratstva i jedinstva“ SFR Jugoslavije, kada je negativan odnos prema drugim nacionalnostima bio smatran za udar na temelje države. Procenat onih koji „opasne druge“ vide u Hrvatima znatno je manji nego u vreme oružanih sukoba tokom 90-ih, ali je i dalje znatno visok, s obzirom na to da 38% ispitanika smatra da Hrvati ugrožavaju Srbiju.

Novi „opasni drugi“ pojavili su se sa velikim izbegličkim talasom i migrantskom krizom 2015–2016. godine kada su se potencijalni (tranzicioni) i stvarni imigranti počeli posmatrati ne samo kao deo humanitarnog problema i kao tranzicijska skupina ljudi na putu ka državama EU, nego i kada su se počele razmatrati mogućnosti za njihov duži boravak, pa i trajni ostanak u Srbii. Istraživanje je pokazalo da čak 51% građana Srbije smatra da imigranti povećavaju stopu kriminala u Srbiji, a 45% da nanose štetu srpskoj kulturi, što ih kod građana Srbije svrstava u grupu veoma „opasnih drugih“. Ukupno uzevši, na osnovu ovog istraživanja može se zaključiti da u segmentu odnosa prema „opasnim dugim“ postoji veliki potencijal za razvoj ksenofobičnog populizma (Lutovac–Bašić, 2017: 64).

Završno razmatranje

Rezultati istraživanja pokazuju da su najznačajniji elementi populizma u javnosti Srbije rašireni ili apsolutno ili relativno većinski – što se iskazuje u odnosu građana prema političkoj eliti i ulozi naroda, prema vođi, demokratiji i njenim institucijama, te prema „opasnim drugim“. Ipak, u društvu postoji značajna politička polarizacija u odnosu prema pojedinim od ovih elemenata, a sklonost prihvatanju otvorenog autoritarizma je izrazito manjinska. Pored toga, na osnovu rezultata istraživanja može se zaključiti da većinu u Srbiji čine iz javnog života povučeni, pasivni građani, nezainteresovani za politiku i opterećeni ekonomskim i socijalnim problemima, što nije ohrabrujuće u kontekstu borbe za uspostavljanje i konsolidaciju demokratskih institucija i obrazaca ponašanja.

Primer nedemokratske političke prakse i odnosa prema takvoj političkoj praksi među građanima Srbije potvrđuje da u zemljama nekonsolidovane demokratije populizam ne može imati korektivnu ulogu, jer još uvek nema razvijenih institucija i demokratske političke kulture koji bi to omogućili. U takvim uslovima, naprotiv, populizam se pokazuje kao ozbiljna prepreka uspostavljanju ili konsolidovanju ključnih elemenata reprezentativne liberalne demokratije. Jaz između demokratskih ideala i stvarnog funkcionisanja u takvim društvima je predubok i preširok da bi se mogla očekivati korektivna uloga populizma. Ako se tome doda ekonomska i politička kriza, koja nije incident ili prolazna pojava u razvoju društva, nego stalno stanje stvari, onda je socijalno-ekonomski kontekst u ovakvim političkim zajednicama dodatni uzrok negativnih posledica populizma i svega onog što ih prati. U takvim socio-ekonomskim okolnostima demokratija se pojednostavljeno tumači i praktikuje kao apsolutno pravo većine da u ime naroda sprovodi svoju volju, bez uvažavanja prava i stavova političke manjine.

U kontekstu nerazvijenih institucija, nedemokratske političke kulture, stalne političke i ekonomske krize stvara se veliki prostor za pojavu populističkih partija, pokreta i lidera, navodno punih razumevanja za potrebe naroda, spremnih da se suoče sa „korumpiranom elitom“ i „opasnim drugima“. Mediji su zbog atraktivnosti takvih aktera spremni da im daju prostor. Takođe, mediji ne žele da

se odupru političkom uticaju populista koji zauzvrat dobijaju važnu podršku, koristeći je za sopstveno dobro, a ne za opšte.

I na primeru Srbije se pokazuje da se privlačnost populizma zasniva na pozivanju na neposredno sprovođenje volje naroda, na jednostavnom narodnom govoru i porukama o ujedinjenju naroda ili homogenizaciji oko nekih važnih tema, na antielitističkim stavovima, odbojnom odnosu prema državnim i građanskim institucijama i tvrdim stavovima prema „opasnim drugim“. U takvim okolnostima populistu su skloni da dodatno suzbijaju pluralizam, potiskujući kritičku misao, ograničavajući medijske slobode i gledajući na institucije kao na sopstveni servis, a ne kao na opšte dobro – ne doprinoseći time korekciji defekata političkog sistema, nego upravo suprotno – sprečavanju njihovog otklanjanja.

Literatura

- Albertazzi, Daniele and McDonnell, Duncan (eds.) (2008) *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, New York, Palgrave.
- Arditi, Benjamin (2005) „Populism as Internal Periphery of Democratic Politics“ in: Panizza, F. (ed.). *Populism and the Mirror of Democracy*. London: Verso, pp. 72–98.
- Canovan, Margaret (1999) „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy“, *Political Studies*, 47 (1), pp. 2–16.
- Canovan, Margaret (2002) „Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy“, in: Meny, Y. i Surel, Y. (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke, Palgrave, pp. 25–44.
- Flecker Jörg et al (2004) „Socio-economic change, individual reactions and the appeal of the extreme right – SIREN“, Final Report, *EU Research on Social Sciences and Humanities*, RTD info, Brussels, European Commission, Directorate-General for Research, Information and Communication Unit.
- Jansen, S. Robert (2011) „Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism“, *Sociological Theory*, (29) 2, pp. 75–96.
- JMS – Javno mnjenje Srbije (2017) *Građani Srbije i populizam*, Istraživanje javnog mnjenja Srbije, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Beograd.

- Lefkofridi, Zoe; Wagner, Markus and Willmann, Johanna (2014) „Left-Authoritarians and Policy Representation in Western Europe: Electoral Choice across Ideological Dimensions“, *West European Politics*, 37 (1): 65–90.
- Lutovac, Zoran (2017a) „Populizam i demokratija u Srbiji“, u: *Populizam*, ur. Zoran Lutovac, Institut društvenih nauka, Beograd 2017, str. 49–66.
- Lutovac, Zoran (2017b) „Odnos građana prema političkoj eliti i reprezentativnoj demokratiji“, u: *Građani Srbije i populizam – Javno mnjenje Srbije 2017*, ur. Zoran Lutovac, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Beograd, str. 13–40.
- Lutovac, Zoran – Bašić, Goran (2017) „Ljudska prava i opasni drugi u percepciji građana“ u: *Građani Srbije i populizam – Javno mnjenje Srbije 2017*, ur. Zoran Lutovac, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Beograd, str. 41–66.
- Lutovac, Zoran – Marković, Ksenija (2017) „Opasni (neželjeni) drugi i populizam u Srbiji“ u: *Populizam*, ur. Zoran Lutovac, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 87–102.
- Mény, Yves & Surel, Yves (2002) „The Constitutive Ambiguity of Populism“, in: Mény, Yves & Surel, Yves (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke, Palgrave, pp. 1–21.
- Miler, Jan-Verner (2017) *Šta je populizam?* Pešćanik i Fabrika knjiga, Beograd.
- Mouffe, Chantal (2013) *Agonistics: Thinking the World Politically*, London, Verso.
- Mudde, Cas (2007) *Populist Radical Right Parties in Europe*, New York, Cambridge University Press.
- Mudde, Cas, Kaltwasser, Rovira (2013) „Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America“, *Government and Opposition*, 48 (1), pp. 147–174.
- Norris, Pippa (2005) *Radical Right: Voters and Parties in the Electoral Market*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Panizza, Francisco (2005) „Populism and the Mirror of Democracy“, in: Panizza, F. (ed.), *Populism and the Mirror of Democracy*, London, Verso, pp. 1–31.
- Ristić, Irena – Boturović, Željka (2017) „Percepcija političke situacije i sklonost populizmu kod građana Srbije“, u: *Građani Srbije i populizam – Javno mnjenje Srbije 2017*, ur. Zoran Lutovac, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka, Beograd, str. 67–94.

- Stanišić, Lidija Kos (2014) „Populizam u Argentini – sedam desetljeća peronizma“, *Političke perspektive*, 1 (2014), Beograd, str. 31–55.
- Šalaj, Berto (2012) „Suvremeni populizam“, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 9, Zagreb, str. 21–49.
- Taggart, Paul (2002) „Populism and the Pathology of Representative Politics“, in: Meny, Y. and Surel, Y. (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke, Palgrave, pp. 62–80.
- Taggart, Paul (2004) „Populism and representative politics in contemporary Europe“, *Journal of Political Ideologies*, vol 9, No 3 (October 2004), pp. 269–288.
- Taguieff, Pierre-Ahndre (1995) „Political science confronts populism: from a conceptual mirage to a real problem“, *Telos* (103), pp. 9–43.
- Tarchi, Marco (2002) „Populism Italian Style“, in: Meny, Yves, Surel, Yves (eds.) *Democracies and the Populist Challenge*, pp. 120–138.
- Tella, Torcuato (1995) „Populism“, in: Lipset, S. M. (ed). *The Encyclopedia of Democracy*, Washington: Congressional Quarterly Books, str. 985–989.

Zoran Lutovac,

The Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

**POPULISM AND DEMOCRACY – ELEMENTS OF
POPULISM IN THE PUBLIC OPINION IN SERBIA**

Abstract

In this paper, populism is regarded as a kind of ideological map that facilitates to the citizens their coping in the political space, as well as a “thin-centered ideology” which has at his center the idea that politics should be a reflection of the will of the people, the idea that a clean and moral nation confronts a corrupt elite and “out groups”, “out groups” which actions endanger or impair the rights and values of the nation. The paper focuses on some fundamental theoretical considerations on populism and empirical determination of the elements of populism in the public opinion in Serbia. Based on opinion polls in Serbia it has been shown what is the relationship of citizens to the people, political elites, democracy and its institutions, as well as the attitude towards “out groups”.

Empirical research conducted in Serbia in 2017 confirms the hypothesis that the gap between citizens and their elected representatives is deep, and it marks also that conventional politics increasingly faces the difficulties to reach citizens, and that lack of trust in political parties is generated in all spheres of representative democracy. In the political life, “out groups” are instrumentally ranked by political actors according to the necessities of the moment, and the empirical research of attitudes shows that they are in the same way as “out groups experienced by the citizens.

Key words: Populism, Serbia, Democracy, Public Opinion Research